

IBeB: Integratives Bauprojekt
 am ehemaligen Blumengroßmarkt,
 Berlin/Berlin, ifau | HEIDE & VON
 BECKERATH
 Atelier-apartement (E1 + C3)
 Atelier apartment (E1 + C3)

Projectdocumentatie Huis Werk Stad

Project Documentation House Work City

Dick van Gameren, Paul Kuitenbrouwer & Eireen Schreurs

Met bijdragen van/With contributions by:

**Frederique van Anandel, Javier Arpa, Mikel van Gelderen,
Marius Grootveld, Frances Holliss, Pierijn van der Putt,
Lidwine Spoormans & Franz Ziegler**

Tekeningen/Drawings:

Axel Beem & Ana Luisa da Fonseca

met medewerking van/with the assistance of

Melvin de Wijs

70

Inleiding Introduction

74

Cash's One Hundred Cottage Factory,
Coventry (GB), 1857

82

The Pullens Estate, Londen/London (GB),
1886-1901

90

Mumeisha Machiya, Kyoto (JP), 1909

98

Cité Montmartre aux Artistes, Parijs/Paris
(F), 1930-1932, Henry Résal & Adolphe Thiers

106

Wohnhäuser St. Alban-Tal, Basel (CH),
1981-1986, Diener & Diener

114

Quartier Masséna, Parijs/Paris (F),
1995-2010, Christian de Portzamparc

122

Piazza Céramique, Maastricht (NL),
2002-2006, Jo Janssen & Wim van den Bergh

130

Schiecentrale 4b, Rotterdam (NL),
2003-2008, Mei architects and planners

138

WoonWerkPand Tetterode, Amsterdam (NL),
1901, 1905, 1909, Johan W.F. Hartkamp;
1914, K.P.C. de Bazel;
1939-1940, Jan Frederik van Erven Dorens;
1947-1950, Merkelbach & Karsten, Merkelbach
& Elling;
1981– heden/present day, bewoners en gebrui-
kers/residents and occupants

146

**IBeB: Integratives Bauprojekt am ehemaligen
Blumengroßmarkt**, Berlijn/Berlin (D),
2012-2018, ifau | HEIDE & VON BECKERATH

This edition of *DASH* documents ten projects that, on the scale of the urban block, explore the ways in which workhome combinations contribute to urban design, architecture and programming. Historical examples in Coventry, London, Kyoto, Paris and Amsterdam as well as more recent projects in Basel, again Paris, Maastricht, Rotterdam and (a brand new one in) Berlin, in both growing and planned cities, offer relevant leads. The drawing method used in the project analyses focuses on three design themes: the representation of the mixed programme, the collective domain and the accessibility from the public realm (the area between the street and the front door), and finally how living and working are interwoven on the scale of both the urban block and the dwelling.

The way the ten documented projects manifest in the urban fabric is unusual because of the added work programme. In this context, we primarily focus on the mixed programme's representation and recognizability towards the city as well as – if the project is part of a larger urban block – on its representation within the created enclave (the collective domain). This representation is presented in a full-page isometric projection of the ensemble in its urban context. Projects that refer to the scale and façade composition of factories include **Cash's One Hundred Cottage Factory**, where a continuous strip of windows represents a factory hall, **WoonWerkPand Tetterode**, a transformed former letter-foundry and **Schiecentrale 4b**, with its impressive, tight-gridded glass façade. Other projects take their representation from the logic of the workshop or atelier. **The Pullens Estate** is made up of small work-yards with small-scale workshops and **IBeB: Integratives Bauprojekt am ehemaligen Blumengroßmarkt** is interwoven with the ground level in cross section: double-high basement ateliers are accessed via footbridges and topped by north-facing atelier apartments with workspaces on the ground floor. Yet other projects make use of the neutral aesthetics of the office, such as **Piazza Céramique**. In this context the collage comprising **Wohnhäuser St. Alban-Tal** is exceptional because in it, the representation of living and working (the two are never linked) has an ambiguous character.

The cover of *DASH* shows that living in the **Cité Montmartre aux Artistes** takes place along

galleries with narrow façade openings and that the work spaces to the back have large, north-facing studio windows. Living and working meet in the atelier apartments as well as face each other across elongated, collective courtyards.

The second design theme concerns the collective domain and its accessibility from the public domain. These spaces form buffers and facilitate a variety of access options. In 'domain drawings', the ground floors of the projects are drawn in their immediate urban contexts and show collective entrances and entrances to dwellings, work spaces or workhomes as well as the collective domain (uncovered = pale beige; covered = dark beige). In the case of **Schiecentrale 4b**, we had to deviate from this. In this project the focus is on the collective domain, which is accessed from, but also elevated above ground level.

The collective domain can be closed off by means of gates (**Cash's One Hundred Cottage Factory**, **The Pullens Estate**) or by a combination of gates and collective vestibules (**Cité Montmartre aux Artistes**, **WoonWerkPand Tetterode**) that act as a filter and create an enclave within the urban block. The spaces are dimensioned for freight traffic; after all, they have to facilitate the loading and unloading of materials and products. At the scale of an entire urban block, the **Quartier Masséna** exemplifies such combined access methods. Here – within the boundaries of an urban block – individual buildings are accessed via collective vestibules that are connected by a network of paths. Fences separate the collective courtyard from the public road.

In the case of free-standing buildings, the collective domain can also be accessed by relatively simple shared entrances (**Wohnhäuser St. Alban-Tal**, **IBeB**). **Piazza Céramique** occupies a special place because here, a discrete entrance to the public area accesses a very formal atrium with surrounding galleries that function as a vestibule for the residential programme in one building and also provides access to the (mainly office-oriented) work programme in the other. The **Cité Montmartre aux Artistes'** atelier apartments are accessed via collective galleries; the same gallery principle is also found in **Schiecentrale 4b**. At **IBeB** the gallery has been transformed into a *rue intérieure* that opens up most of the

Deze uitgave van *DASH* documenteert tien projecten waarin op de schaal van het bouwblok wordt gekeken wat woon-werkcombinaties stedenbouwkundig, architectonisch en programmatisch kunnen opleveren. Historische voorbeelden in Coventry, Londen, Kyoto, Parijs en Amsterdam, en projecten van recenter datum in Basel, opnieuw Parijs, Maastricht, Rotterdam en (gloednieuw) Berlijn, zowel in de gegroeide als de geplande stad, bieden relevante aanknopingspunten. De tekenwijze van de projectanalyses richt zich op drie ontwerpthema's: de representatie van het gemengde programma, het collectieve domein en de toegankelijkheid vanuit het openbaar gebied (het gebied tussen straat en voordeur), en als laatste de vervlechting tussen wonen en werken op de schaal van zowel het stedelijk bouwblok als de woning.

De tien gedocumenteerde projecten manifesteren zich op bijzondere wijze in het stedelijk weefsel door het toegevoegde werkprogramma. Daarbij richten we onze aandacht allereerst op de representatie en herkenbaarheid van het gemengde programma naar de stad toe én – indien het project binnen een groter stedelijk bouwblok is opgenomen – ook op de representatie binnen de gecreëerde enclave (het collectieve domein). Deze representatie wordt getoond in een paginavullende isometrische projectie van het ensemble in zijn stedenbouwkundige context. Projecten die refereren aan de schaal en gevelcompositie van een fabriek zijn **Cash's One Hundred Cottage Factory**, waar een doorlopende raamstrook een fabriekshal representeert, **WoonWerk-Pand Tetterode**, een getransformeerde voormalige letterfabriek en **Schiecentrale 4b**, waarbij het strakke grid van de glazen gevel imponeert. Andere projecten ontlene hun representatie aan de logica van de werkplaats of het atelier. **The Pullens Estate** creëert werven met kleinschalige werkplaatsen en **IBeB: Integratives Bauprojekt am ehemaligen Blumengroßmarkt** is in doorsnede met het maaiveld vervlochten: de dubbelhoge souterrain-ateliers worden via loopbruggen ontsloten; daaroverheen geschoven bevinden zich atelierwoningen met werkruimte op de begane grond, georiënteerd op het noorden. Er zijn ook projecten die de neutrale esthetiek van het

kantoor inzetten, zoals **Piazza Céramique**. De collage van **Wohnhäuser St. Alban-Tal** is in dit licht een uitzondering, omdat de representatie van wonen en werken (waarbij beiden nergens onderling gekoppeld zijn) hier een dubbelzinnig karakter heeft.

Het omslag van *DASH* laat zien dat het wonen in **Cité Montmartre aux Artistes** plaatsvindt aan galerijen met smalle gevelopeningen, en de werkruimten erachter grote ateliervensters op het noorden hebben. Wonen en werken ontmoeten elkaar in de atelierwoning én liggen tegenover elkaar aan langwerpige collectieve binnenhoven.

Het tweede ontwerpthema betreft het collectieve domein en de toegankelijkheid daarvan vanuit het openbaar gebied. Deze ruimten vormen een buffer en faciliteren een verscheidenheid aan entrees. In 'domeintekeningen' is van ieder project de begane grond ingetekend in de directe stedenbouwkundige context, waarbij zowel de collectieve entrees als de toegangen naar woningen, werkplekken of woon-werkeenheden zijn aangegeven als mede het collectieve domein (onoverdekt – lichtbeige; overdekt – donkerbeige). Alleen voor **Schiecentrale 4b** zijn we hiervan afgeweken door het ten opzichte van de begane grond ontsloten, maar verhoogd gelegen collectieve domein centraal te stellen.

Het collectieve domein kan worden afgesloten door middel van poorten (**Cash's One Hundred Cottage Factory**, **The Pullens Estate**) en een combinatie van poorten en collectieve vestibules (**Cité Montmartre aux Artistes**, **WoonWerkPand Tetterode**) die als filter fungeren en een enclave creëren binnen een stedelijk bouwblok. De ruimten zijn gedimensioneerd op vrachtverkeer, er moeten immers materialen en producten geladen en gelost kunnen worden. Aan deze gecombineerde ontsluitingswijze kan op de schaal van een heel stedelijk bouwblok **Quartier Masséna** worden toegevoegd. Hier worden – binnen de grenzen van een bouwblok – de individuele gebouwen ontsloten door collectieve vestibules die met elkaar in verbinding staan door een netwerk van paden. Hekken scheiden de collectieve binnenhof van de openbare weg.

Maar in het geval van vrijstaande gebouwen kan het collectieve domein ook worden betreden door betrekkelijk eenvoudige

dwellings at the heart of the cross section, like a new interpretation of the *rue intérieure* Le Corbusier coined much earlier, in the sense of a social capacitor for his residential *Unité d'habitation*, which was designed as a community.

The third analysis theme considers the way in which components such as dwelling, workshop/atelier, atelier apartment and workhome relate to either flexible or inflexible building structures. The components are drawn as isometric projections and as floor plans, together with façade fragments that visualize the architectural representation of the drawn programme. The extent to which there are separate living and working areas or rather intertwined ones is represented in two shades of grey. In addition, the degree to which living and working spaces are interwoven in the overall project is recorded in an isometric diagram that sums up this information at a glance.

The component used in the **Cité Montmartre aux Artistes** is the rationally stacked, connected and accessed atelier apartment (*logement-atelier*). Within this component, residents personalize the interiors of their atelier apartments by intervening in the size and use of the mezzanine floors. The **Mumeisha Machiya** are single-storey, small-scale components used in a dense urban network. They have a high degree of flexibility within their contours due to the way in which walls and panels can be opened, closed and moved both in the interior and towards the street. The flexibility of **Piazza Céramique** is maximized by the structural design of both buildings: the use of load-bearing façades allows each building block to upsize or downsize or be mainly residential or mainly commercial. By contrast, **Wohnhäuser St. Alban-Tal**, a traditional ensemble with two types of components – separate dwellings and separate ateliers – is not flexible at all. The former factory complex **WoonWerkPand Tetterode** features various building blocks and has both characteristics: an enormous spatial variation and a great diversity of (innumerable) components.

The analysed projects' added value to the city is in the added work programme, which gives the projects a different daily rhythm. Their divergent – and characteristic – representation

at the scale of the urban block contributes to a lively cityscape. In addition, the flexibility of urban blocks holds a promise for the degree to which they are future-proof.

The drawings are mostly based on historical publications, private photographs and archive material. The more recent projects in Maastricht, Rotterdam, Amsterdam and Berlin have been drawn on the basis of documentation made available by the designers involved. New photo reports have been made especially for this *DASH* issue and supplemented with photographs obtained from designers and authors. In the older projects, historical photographs have been used whenever available to ensure the original appearance can be compared with the current situation.

Legend drawings

Division live/work in the urban block (isometric diagram):
white = live
grey = work
hatch = live/work (intertwined)

collective domain:
pale beige = uncovered
dark beige = covered
grey = work

gemeenschappelijke toegangen (**Wohnhäuser St. Alban-Tal, IBeB**). **Piazza Céramique** neemt een bijzondere plaats in, omdat vanuit een onopvallende entree aan het openbaar gebied een zeer formeel atrium met omlopende galerijen wordt bereikt, dat in het ene gebouw als vestibule voor het woonprogramma fungeert, en in het andere gebouw tevens het (hoofdzakelijk kantoorachtige) werkprogramma ontsluit. In **Cité Montmartre aux Artistes** worden de atelierwoningen door middel van collectieve galerijen ontsloten; dit galerijprincipe vinden we ook terug in **Schiecentrale 4b**. In **IBeB** is de galerij getransformeerd tot een *rue intérieure*, die in het hart van de doorsnede de meeste woningen ontsluit, als een nieuwe interpretatie van de *rue intérieure* zoals Le Corbusier die al veel eerder muntte in de betekenis van een sociale condensator voor zijn als woon-gemeenschap ontworpen Unité d'habitation.

Het derde analysethema beschouwt de wijze waarop de bouwstenen van de woning, de werkplaats/het atelier, de atelierwoning of de woon-werkeenheden, zich verhouden tot een (al dan niet) flexibele gebouwstructuur. De bouwstenen zijn getekend als isometrische projectie en in plattegrond, samen met een gevelfragment, dat de architectonische representatie van het getekende programma verbeeldt. De mate waarin sprake is van aparte woon-werkgedeelten, of juist een vervlechting daarvan, wordt weergegeven door middel van twee tinten grijs. Daarnaast is de mate van deze vervlechting van wonen en werken voor het hele project vastgelegd in een isometrisch diagram dat deze in één oogopslag laat zien.

De bouwsteen van **Cité Montmartre aux Artistes** is de atelierwoning, die op rationele wijze gestapeld, geschakeld en ontsloten wordt. Binnen deze bouwsteen maken bewoners de interieurs van hun atelierwoning uniek door in te grijpen in maat en gebruik van de entresols. De **Mumeisha Machiya** is een eenlaagse kleinschalige bouwsteen in een dicht stedelijk netwerk, en kent binnen zijn contouren ook een grote mate van flexibiliteit door de wijze waarop wanden en panelen intern en naar de straat kunnen worden geopend, gesloten en verschoven. De flexibiliteit van **Piazza Céramique** is

maximaal door de constructieve opzet van beide gebouwen: iedere bouwsteen kan door de keuze voor dragende gevels groeien of krimpen en van woon-werkkleur verschieten. In het geheel niet flexibel daarentegen zijn de **Wohnhäuser St. Alban-Tal**, een traditioneel opgezet ensemble met twee typen bouwstenen: aparte woningen en aparte ateliers. Het voormalige – uit verschillende gebouwen samengestelde – fabriekscomplex **WoonWerkPand Tetterode** heeft kenmerken van beide: een enorme ruimtelijke variatie en een grote diversiteit aan (héél véél) bouwstenen.

De hier ontlede projecten tonen hun meerwaarde voor de stad door het toegevoegde werkprogramma dat de projecten een ander dagritme geeft. De afwijkende – en karakteristieke – representatie daarvan op de schaal van het stedelijk bouwblok draagt bij aan een levendig stadsbeeld. Bovendien houdt de flexibiliteit van het stedelijk bouwblok een belofte in voor de toekomstbestendigheid ervan.

De tekeningen zijn voor het merendeel gebaseerd op historische publicaties, eigen foto's en archiefmateriaal. De recentere projecten in Maastricht, Rotterdam, Amsterdam en Berlijn zijn uitgetekend op basis van documentatie die ter beschikking is gesteld door de betrokken ontwerpers. Er zijn speciaal voor deze **DASH** nieuwe fotoreportages gemaakt, aangevuld met van de ontwerpers en auteurs verkregen foto's. Bij de oudere projecten is waar mogelijk historisch fotomateriaal gebruikt, zodat het oorspronkelijke beeld vergeleken kan worden met de huidige situatie.

Legenda tekeningen

wonen-werken in het stedelijk
bouwblok (isometrisch diagram):
wit = wonen
grijs = werken
arcering = wonen-werken (gemengd)

collectief domein:
lichtbeige = onoverdekt
donkerbeige = overdekt
grijs = werken